

РЕЦЕНЗИЯ

от доц. д-р Валери Григоров – НАИМ-БАН,
член на Научно жури за дисертационен труд на тема:

„Етнокултурни връзки по Долен и Среден Дунав през Ранното средновековие, VII-IX в. (по данни на некрополите)“

за присъждане на образователната и научна степен „доктор”

на Владимир Станимиров Стайков,

докторант на СУ „Св. Климент Охридски“, Исторически факултет, Катедра Археология
с научен ръководител проф. д.и.н. Людмила Дончева-Петкова

1. Данни за дисертанта

От автобиографичната справка, изготвена от Владимир Станимиров Стайков, се вижда, че е завършил през 2015 г. Софийския университет „Св. Климент Охридски“, специалност „Археология“, с образователна степен „магистър“. Магистърска му теза е на тема „Ранносредновековните „некрополи с трупоизгаряне и трупополагане по християнски начин”: опит за културна и етническа идентификация“.

По време на докторантурата си Владимир Станимиров Стайков е осъществил 6-месечна специализация по програма „Еразъм +“ в университета „Johannes Gutenberg“ в гр. Майнц, Германия, където е имал възможност да използва ресурсите на университета, а също така и богатата археологическа библиотека и експозиция на Римско-германския централен музей в гр. Майнц.

Докторантът е взел активно участие в докторантските конференции, организирани в СУ „Св. Климент Охридски“. За периода на докторантурата е успял да подготви две публикации по темата на дисертацията, едната е публикувана, а втората е приета за печат.

2. Данни за докторантурата

Владимир Станимиров Стайков е докторант редовна форма на обучение към СУ „Св. Климент Охридски“, катедра Археология, от 05.02.2016 г. до 05.08.2019 г. Ползвал е 6-месечно удължение на срока на докторантурата и е отчислен с право на защита през януари 2020 г.

3. Данни за дисертацията

Дисертационният труд на Владимир Станимиров Стайков се състои от увод, шест глави, заключение, списък с използваната литература, каталог, диаграми, карти и табла с общ обем от 370 страници.

В **увода** (стр. 3-13) докторантът е формулирал обекта и предмета на изследването, поставените цели и задачи, териториалния и хронологически обхват, както и мотивите си да разработи една толкова специфична тема, свързана с проследяване на етнокултурни връзки в един обширен географски регион на Долен и Среден Дунав.

Анализът на паметниците се основава на „разлагането на погребалната практика“ на съставните ѝ части (обред, вид на гробното съоръжение, ориентация, положение на тялото и крайниците, гробни дарове и др.) и последващ сравнителен анализ на тези елементи, както поотделно, така и в целостта им. Некрополите са обособени в три големи групи – некрополи само с кремация, биритуални некрополи и некрополи само с инхумация. Паметниците от всяка група са представени по микрорегиони: по десния и по левия бряг на Долен Дунав, Трансилвания, областта източно от Тиса, междуречието Дунав – Тиса, земите северно от Дунав и „дунавското коляно“, както и междуречието Драва – Дунав – Сава.

В **глава 1** „Състояние на проучванията“ (стр. 14-44) докторантът прави критичен анализ на основните проучвания по темата. Специално е обърнато внимание на постиженията в различните национални археологически школи, но също така са посочени и проблеми, свързани с наложени идеологически догми и модели на интерпретации. У нас проучването на ранносредновековните некрополи започва по-късно в сравнение с останалите страни, което обяснява значително по-малкия брой на разкрити гробове. Високо е оценена изследователската дейност на немския археолог Уве Фидлер, който има изключителен принос за систематизирането и анализа на ранносредновековните некрополи на Долен Дунав. Отбелязано е, че след средата на 90-те години интересът към проучването на ранносредновековните некрополи у нас рязко намалява, което задълбочава изоставането ни в тази проблематика. На този фон проучванията на некрополите на Среден Дунав са в много по-напреднал етап с внушителните около 70 000 проучени гроба.

В **глава 2**, озаглавена „Проблемът: групата некрополи „Долни Луковит - Галиче““ (стр. 44-73), докторантът поставя на критичен анализ етнокултурните и хронологически интерпретации на Ж. Въжарова, които оказват съществено влияние върху следващите поколения изследователи. След детайлен съпоставителен анализ докторантът достига до извода, че е необходима ревизия на традиционното мнение, че „няма християни преди 864 г.“. Преоценката на хронологията на групата некрополи „Долни Луковит - Галиче“ го отвеждат към ред въпроси, сред които и „какви са тези хора“. Тръгвайки по този път на анализ неизбежно погледът на докторанта се отправя и на запад, към земите на Аварския хаганат, за да провери доколко особеностите на тази група некрополи може да е повлияно от културата на Среден Дунав.

В **глава 3**, озаглавена „Некрополи с кремация по Долен и Среден Дунав“ (стр. 74-91), докторантът е разгледал некрополите, в които е засвидетелствана единствено

практиката на изгаряне на мъртвите. Като цяло тази група некрополи предизвиква малко дискусии и противоречиви мнения. Докторантът е структурирал по региони информацията и е направил сравнителен анализ, от който се вижда, че този обред е добре застъпен предимно на Долен Дунав и в Трансилвания.

В глава 4, озаглавена „Биритуални некрополи по Долен и Среден Дунав” (стр. 92-151), докторантът е разгледал и втората значима група некрополи. Тя е значително по-многобройна от некрополите с кремация и е обект на много по-оживена научна дискусия. Подробният преглед на некрополите показва, че те са характерни най-вече за района на Долен Дунав и Трансилвания.

В глава 5, озаглавена „Некрополи с инхумация по Долен и Среден Дунав ” (стр. 152-178), докторантът е направил експресен преглед на голям брой некрополи, като са отбелязани основните характеристики и спецификите. Не е намерил обаче за нужно да направи обобщени изводи в края на главата, както е постъпил в предходните две глави.

Глава 6, озаглавена „Погребални обичаи по Долен и Среден Дунав (обобщаващ анализ)” (стр. 179-230), има особена стойност, в нея докторантът е извел генералните изводи в изследването си. Един от най-важните резултати от мащабния сравнителен анализ е заключението, че некрополите с инхумация от Северозападна България не могат да бъдат обвързани с „аварския културен кръг“. Добре аргументирани са и наблюденията му, че на Среден и на Долен Дунав е налице регионално разнообразие и локални специфики, а усещането за хомогенизация на културата, аварска и старобългарска, е по-скоро на едно по-общо макро ниво на сравнителен анализ.

Друг важен резултат е направената ревизия в хронологията на некрополите в Северозападна България. Има достатъчно данни, които налагат да се преосмисли досегашното им датиране, което по традиция се отправя след официалното покръстване на българите. Смятам за напълно основателно началната им дата да се изтегли към началото на 9 в. Приемам също за валидно мнението на докторанта, че некрополът Николово се доближава до групата „Долни Луковит – Галиче“.

Съгласен съм с предположението на докторанта, че амфоровидните стомни са възприети под влияние на византийското керамично производство. Скептичен съм обаче това влияние да се търси далеч назад във времето и да се обяснява с местно късноантично християнско население, което по неясен и много скрит начин е продължило да обитава около старите градски центрове на Долен Дунав. На този етап, археологическите проучвания не ни предоставят данни за такова население, не са идентифицирани техни селища и некрополи. От представените на табло 6 примери на късноантични амфоровидни стомни достатъчно ясно се вижда, че те са с различни пропорции и нямат пряка връзка с амфоровидните стомни от 9 в. Докторантът е направил опит да компенсира липсата на археологически доказателства с примери от запазна късноантична топонимия в Северозападна и Централна Северна България. Тя обаче не е надежден източник, който да докаже тезата, че в днешна Северозападна България е съхранено късноантично население. Както самият докторант отбелязва в уводната част на дисертацията, при изследването на археологическите паметници са налице

определени ограничения и рамки, които не бива да бъдат прекривани при интерпретацията, следвайки максимално коректен и резервиран подход към наличната информация.

Искам да обърна внимание на докторанта, че западната ориентация на гробовете в некрополите от групата „Долни Луковит – Галиче“ и гробният инвентар, който често съдържа накити „византийски тип“ и амфоровидни стомни, дават определена индикация за културната принадлежност на това население. Освен това по тази тема вече има изказани мнения, които насочват към възможен византийски произход на погребаните. На този етап все още не може да се докаже дали това население е местно или е заселено тук в началото на 9 в. по инициатива на българските власти. За мен археологическите данни сочат по-скоро към втората възможност, докато докторантът е склонен да приеме местният им произход.

При един по-внимателен анализ, гробни контексти с подобни характеристики (западна ориентация, идентични накити и амфоровидни стомни) могат да се открият в по-голяма или в по-малка степен и в редица други некрополи на Долен Дунав. Едно такова проследяване ще покаже, че особеностите на некрополите от Северозападна България не са непознати и за района източно от линията Янтра-Ведя. За съжаление тази посока на сравнителен анализ не е използвана достатъчно от докторанта.

Заключението (стр. 231-234) е кратко, но се явява естествен финал на много наситената с изводи и обобщения последна глава.

Библиографският списък е достатъчно пълен и покрива изследванията по темата. Разбира се, винаги има какво още да се препоръча за допълване по определени проблеми.

Каталогът е организиран на азбучен принцип, който улеснява откриването на археологическите обекти. Информацията е добре структурирана и предоставя бърза справка за най-съществените характеристики на некрополите, пространствена локация, история на проучванията, брой гробове, гробен инвентар, хронология на некропола, публикации.

Илюстративната част представя обобщени статистически данни за некрополите под формата на диаграми. Пространствената информация за некрополите е илюстрирана с карти. В табла са представени планове на некрополи и планиграфското разположение на различни предмети, групиране на гробовете според ориентацията им и т.н.

4. Бележки към докторанта

Преди да премина към обобщаващата си оценка за дисертационния труд, бих искал да маркирам някои проблеми, които са останали незабелязани или недостатъчно осъзнати от докторанта. Още при задаването на хронологическия обхват на темата се забелязва частично хронологическо разминаване между некрополите от двата изследвани културни ареала. Некрополите на Долен Дунав се датират основно в периода 8-9 в., почти нямаме данни за некрополи, които да са използвани през 7 в. Същевременно докторантът е използвал в сравнителния анализ значителен брой некрополи и гробове от

ранния аварски период. Струва ми се, че за да бъде достатъчно коректен сравнителният анализ между двата културни ареала е важно да се съпоставят преди всичко синхронни гробни контексти. В това отношение, хронологически паралелни на некрополите от Долен Дунав се явяват единствено некрополите от късноаварския период.

Прави впечатление, че групата некрополи „Долни Луковит – Галиче“, които са в основния фокус на изследването, имат още по-късна хронология, датират се в 9 в. Този факт допълнително увеличава хронологическото разминаване с некрополите от Среднодунавския ареал.

Забелязва се също така, че некрополите от ареала на Долен Дунав също са нехомогенни в хронологическо отношение. Ако в източната група некрополите се развиват в периода 8-9 в., то западната група некрополи се използват основно в 9 в. Тези хронологически разлики може да ни се струват пренебрежимо малки, но те влияят в определена степен при статистическите резултати, особено в процентното присъствие на керамични съдове. Наблюдава се определена тенденция: колкото по-ранен е един некропол, толкова по-популярно е поставянето на съдове в гроба, докато в по-късните некрополи практиката за поставяне на съдове е по-слабо застъпена. В тази връзка може да се вмести и установената от докторанта липса на някои керамични форми в некрополите в Северозападна България (напр. кани и чаши). Причината е хронологическа, липсващите форми се разпространяват основно в 8 в., докато в началото и в първата половина на 9 в. амфоровидните стомни изместват от употреба каните.

В дисертацията докторантът използва термина „погребален обичай“ вместо „погребален обред“. Съществува дискусия в етнографските и в археологическите среди за значението и разликите между двата термина. В едни случаи авторите ги използват като синоними, а в други се отбелязват смисловите им различия. Обредите се определят като конкретни действия, които се извършват за регулиране на обществото, а в термина обичай се влага смисъл на установяване на устойчиви образци, общоприети норми на поведение. Отчитайки факта, че археологическата методика регистрира и документира основно гробното съоръжение, костния материал, даровете и всички следи от конкретно извършени в гроба и в рамките на некропола обредни действия, препоръчвам на докторанта да използва като по-подходящ термина „погребален обред“.

Относно проблема с датирането на накитите в некрополите в Трансилвания и по-специално от некропола Чиумбруд, докторантът би следвало да използва публикацията ми „Накити в България и Великоморавия от IX-X в. (византийски културни влияния)“. В нея освен дискусията за произхода и датирането на накитите от тези некрополи, съм обърнал специално внимание на аналогични накити от първата половина на 9 в. на Долен Дунав, включително и в некрополите от групата „Долни Луковит – Галиче“.

Решението на докторанта да не се раздробява гробната ориентация на отделни (микро)сегменти, а данните да се анализират по-наедно е оправдано и се налага от естеството на изследването. Неубедителен е обаче начинът, по който са определени пространствените диапазони. За гробовете със западна ориентация е определен диапазон от 40 градуса. Как точно е изчислен този ъглов диапазон не става ясно. Още при

предварителното обсъждане на дисертацията обърна внимание, че реалният астрономически диапазон на гробовете със западна ориентация за изследваните региони на Долен и на Среден Дунав е между 66 и 70 градуса. Разликата с произволно избрания от докторанта пространствен диапазон е съществена и може да предизвика изкуствено занижаване броя на гробовете със западна ориентация и да изкриви статистическата картина. Разбира се, ограниченото време до окончателното предаване текста на дисертацията не е било достатъчно, за да се направят корекции, но в бъдещите си изследвания е добре докторантът да го има предвид.

Твърдението на докторанта, че старите археолози не разполагали с прецизни прибори за измерване ориентацията на гробовете, е малко пресилено. Използваният още от времето на К. Шкорпил компас е основен инструмент в арсенала на българските археолози през XX в. Точността на този уред е напълно удовлетворяваща за нуждите и стандартите на тогавашните археологически проучвания, а възможните грешки при измерванията са в ниски стойности и като цяло не биха повлияли съществено върху основните данни за ориентация на гробовете, още повече, че те са разгледани доста наедно и приблизително.

5. Научни приноси

Дисертацията съдържа редица научни приноси, по-основните от които са:

1. Изследването е първото у нас, което прави мащабен и комплексен сравнителен анализ на некрополите от ареала на Долен и Среден Дунав през периода 7-9 в., в който са систематизирани данните от 211 некропола с общо 36 664 гроба.
2. Изключителна научна стойност имат картите, на които е отразена синтезирана информация за различни елементи на погребалния обред.
3. Изводът, че некрополите с инхумация от Северозападна България не могат да бъдат обвързани с „аварския културен кръг“, е един от най-важните резултати. Той се основава на задълбочен сравнителен анализ на некрополите от двете географски области.
4. Друг важен принос е направената ревизия в хронологията на некрополите в Северозападна България.
5. Като принос бих отбелязал също и опита на докторанта да постави на дискусия въпроса за културната принадлежност на некрополите от групата „Долни Луковит – Галиче“.

6. Данни за автореферата

Авторефератът е в обем от 52 страници и отразява точно и в пълнота съдържанието на дисертацията.

7. Оценка на дисертационния труд

Темата на дисертацията представлява сериозно научно предизвикателство, както с обема на археологическата фактология, така също и със сложността на изследвания проблем. Смятам, че докторантът е поел голям риск впускайки се рано в своето изграждане като учен в една трудна тема. За радост той е имал възможност да се запознае

много детайлно с археологическите паметници, освен това е получил изключителна подкрепа и своевременна методическа помощ от великолепните специалисти по средновековна археология в Катедрата по Археология на СУ „Св. Климент Охридски“. Отлично впечатление правят уменията на докторанта да анализира критично и аргументирано археологическата информация и да предлага нови решения и изводи. Несъгласията ми с някои от предложените в дисертацията хипотези и интерпретации не омаловажават постигнатото от докторанта, те се вписват изцяло в рамките на научната дискусия, която предлага като коректив и други гледни точки. Още повече, че предложената теза тепърва ще бъде обект на доказване в по-широко научно пространство.

Смятам, че докторантът е изпълнил успешно своята задача, дисертацията отразява едно ново ниво на научно осмисляне и анализ на проблема, което ми дава основание да подкрепя присъждането на научната и образователна степен „доктор“ на Владимир Станимиров Стайков.

21.04.2020 г.

